

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی

عنوان:

تأثیر اوضاع اقتصادی، سیاسی و فرهنگی عصرشاه عباس اول صفوی بر آثار هنری این دوره در

اصفهان [با تأکید بر معماری و تزئینات]

استاد راهنما (۱):

دکتر زهرا ربانی

استاد راهنما (۲):

دکتر مهرانگیز مظاهری

دانشجو:

زهرا سادات امیری سرارودی

اسفند ۱۳۹۰

«کلیه دستاوردهای این تحقیق، متعلق به دانشگاه الزهرا (س) است.»

تقدیم به

پدر گرامی و مادر مهربانم که در تمام

مراحل زندگی یاور و همراه بوده اند

و دعای خیر ایشان بدرقه‌ی راهم بوده است.

«اللهم اغفر لوالدئ و ارحمهما كما ربّيانى

صغيراً»

تشکر و سپاس از

خداوند متعال که بی‌منت می‌بخشد و بی‌حساب روزی می‌دهد، هرگز رهایم نکرده است و همیشه حافظ و نگهدارم بوده است.

از اساتید راهنما، دکتر ربانی و دکتر مظاهری به دلیل راهنمایی‌های ارزنده‌ی ایشان برای تدوین پژوهش حاضر.

از کارکنان محترم کتابخانه‌های مرکزی و دانشکده‌ی الهیات دانشگاه الزهراء (س) و دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده‌ی ادبیات و مرکزی دانشگاه اصفهان، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تربیت مدرس و دانشگاه شهیدبهبشتی و دانشکده‌ی الهیات دانشگاه تهران، کتابخانه‌ی عمومی شهرستان مبارکه، کتابخانه‌ی ملی و مجلس تهران، آستان قدس رضوی مشهد و اداره‌ی میراث فرهنگی اصفهان؛

و هم‌چنین از خانواده‌ی عزیزم به پاس همه‌ی محبت‌ها و همراهی‌هایشان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۳	فصل اول: کلیات
۴	۱-۱ - مسأله پژوهش و تبیین آن
۵	۱-۲ - پرسش‌های پژوهش
۵	۱-۳ - فرضیات پژوهش
۶	۱-۴ - روش پژوهش
۶	۱-۵ - پیشینه پژوهش
۹	۱-۶ - شناسایی و نقد منابع
۹	۱-۶-۱- تاریخ محلی
۹	۱-۶-۲- تاریخ دودمانی
۱۰	۱-۶-۳- سفرنامه
۱۳	فصل دوم: اصفهان پیش از شاه عباس اول صفوی
۱۴	۲-۱-۱- جغرافیای طبیعی و پیشینه تاریخی
۱۴	۲-۱-۱-۱- وجه تسمیه اصفهان
۱۵	۲-۱-۲- موقعیت جغرافیایی
۱۶	۲-۱-۳- مناطق اصفهان
۱۶	۲-۱-۴- علت توجه به اصفهان در دوره‌های مختلف
۱۷	۲-۲- اصفهان از آغاز اسلام تا زمان سلجوقیان
۱۹	۲-۳- اصفهان از زمان سلجوقیان تا زمان شاه عباس اول

فصل سوم: نگاهی اجمالی به اوضاع اقتصادی_ سیاسی و فرهنگی اصفهان در دوره

۲۳	شاه عباس اول
۲۴	۱-۳- اوضاع اقتصادی
۲۵	۱-۱-۳- تجارت
۲۶	۱-۲-۳- فعالیت‌های صنعتی
۲۷	۱-۲-۱-۳- کاشی کاری
۲۷	۱-۲-۲-۳- فرش و قالی
۲۸	۱-۳- نتایج سیاست شاه عباس بر صادرات در اصفهان
۲۹	۲-۳- اوضاع سیاسی
۲۹	۱-۲-۳- به حکومت رسیدن شاه عباس
۳۱	۲-۲-۳- انتخاب اصفهان به عنوان پایتخت
۳۳	۳-۲-۳- اداره‌ی شهر اصفهان
۳۴	۴-۲-۳- جایگاه اصفهان در روابط خارجی
۳۴	۱-۴-۲-۳- روابط با عثمانی
۳۵	۲-۴-۲-۳- روابط با انگلستان
۳۷	۳-۴-۲-۳- روابط با پرتغال و اسپانیا
۳۸	۴-۴-۲-۳- روابط با هند
۳۹	۵-۴-۲-۳- روابط با ارمنه
۴۰	۳-۳- اوضاع فرهنگی

فصل چهارم: آثار هنری (معماری و تزیینات) اصفهان دوره اسلامی تا مرگ شاه عباس

۴۲	اول
۴۳	۱-۴- معماری و تزیینات
۴۳	۱-۱-۴- تعریف و تاریخ معماری
۴۴	۲-۱-۴- معماری در ایران
۴۵	۲-۴- معماری و تزیینات اصفهان از صدر اسلام تا زمان صفویه
۴۵	۱-۲-۴- آل بویه
۴۷	۲-۲-۴- سلجوقیان
۵۰	۳-۲-۴- ایلخانان
۵۱	۴-۲-۴- تیموریان
۵۳	۳-۴- آثار هنری (معماری و تزیینات) اصفهان از آغاز صفویه تا مرگ شاه عباس اول
۵۴	۱-۳-۴- آثار هنری (معماری و تزیینات) اصفهان از آغاز صفویه تا زمان شاه عباس اول
۵۶	۲-۳-۴- آثار هنری (معماری و تزیینات) اصفهان زمان حکومت شاه عباس اول صفوی تا زمان مرگ او
۵۸	۱-۲-۳-۴- میدان نقش جهان
۵۹	۲-۲-۳-۴- مسجد شیخ لطف الله
۶۳	۳-۲-۳-۴- مسجد شاه
۶۷	۴-۲-۳-۴- عالی قاپو
۶۹	۵-۲-۳-۴- پل الله وردی خان
۷۰	۶-۲-۳-۴- بازار

۷۳	۷-۲-۳-۴- کلیسا
۷۴	۸-۲-۳-۴- کاروانسرا
۷۵	۹-۲-۳-۴- چهارباغ
۷۶	۴-۴- معماران و ریاضی دانان عصر شاه عباس اول در اصفهان
۷۷	۱-۴-۴- شیخ بهایی
۷۹	۵-۴- نتیجه
۸۲	منابع
۹۵	پیوست‌ها
۹۶	اصطلاحات هنر معماری
۱۰۱	تصاویر

مقدمه

شاه عباس اول (ح ۱۰۳۸-۹۹۶ ق. / ۱۶۲۹-۱۵۸۸ م.) پنجمین پادشاه سلسله‌ی صفوی بود که دوره‌ی حکومت او، اوج قدرت سیاسی و تمدن و فرهنگ صفوی به شمار می‌رود. تساهل مذهبی شاه عباس در مقابل رفتار جدش شاه طهماسب اول قرار داشت. در زمان او، پیروان همه‌ی ادیان از عیسوی، یهودی و زرتشتی، محله‌ای مخصوص به خود داشتند و با آزادی کامل، مطابق آداب و رسوم ملی، دینی و اجدادی خود زندگی می‌کردند. در آن زمان، کشور ایران مکان مناسبی برای سکونت خارجی‌ها بود. شاه عباس به این دلیل که عثمانی دشمن مشترک ایران و غرب بود و می‌خواست از طریق اتحاد، دشمن مشترک را ضعیف کند؛ سیاست اتحاد با غرب را در پیش گرفت. شاید هم به این دلیل بود که می‌خواست اروپاییان شاهد پیشرفت ایران باشند. بنابراین ورود جهان‌گردان را تشویق می‌کرد.

دوره‌ی حکومت شاه عباس، عصر شکوفایی هنر معماری در اصفهان بود. اودر شهر، ساختمان‌های مذهبی و غیر مذهبی بنا کرد. از جمله بناهای مذهبی که می‌توان به آن اشاره نمود؛ مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام است و از بناهای غیر مذهبی نیز کاخ عالی‌قاپو و بازار قیصریه را می‌توان نام برد. در پژوهش حاضر، سعی بر این بوده که تأثیر اوضاع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بر معماری و تزیینات این دوره روشن گردد.

پژوهش حاضر شامل چهار فصل است. فصل اول به کلیات پرداخته‌است. فصل دوم اصفهان پیش از شاه عباس اول صفوی است. در این فصل، توضیحات مختصری درمورد وجه تسمیه‌ی اصفهان، موقعیت جغرافیایی و فتح آن توسط مسلمانان، داده شده‌است. در قسمت دیگر این فصل، اوضاع اصفهان قبل از سلجوقیان مورد توجه قرار گرفته که در این مدت، اصفهان بیشتر عرصه‌ی جنگ و لشکرکشی بوده‌است. تا این که سلجوقیان، اصفهان را به عنوان پایتخت انتخاب

کردند. در عصر ملکشاه، این شهر سر و سامان گرفت و بعد از آن، باینکه از شهرهای مهم کشور بود؛ از رونق افتاد تا زمانی که شاه اسماعیل صفوی به حکومت رسید. در زمان او، شهر کمی آرامش یافت تا دوره‌ی شاه عباس اول، که وقتی پایتخت را به اصفهان انتقال داد؛ در توسعه‌ی این شهر کوشید. در فصل سوم، نگاهی اجمالی به اوضاع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اصفهان در عصر شاه عباس اول، داشته و به روابط او با کشورهای اروپایی، ارامنه و عثمانی‌ها پرداخته شده‌است. در این فصل، همچنین به اداره‌ی شهر اصفهان و فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی اشاره گردیده است. در آخر فصل نیز، به تأثیر اوضاع اقتصادی، سیاسی و فرهنگی عصر شاه عباس اول بر معماری و تزیینات این دوره در اصفهان پرداخته شده‌است و برای تأثیر هر عاملی بر معماری، نمونه‌ای ذکر شده‌است. به عنوان مثال تأثیر اوضاع اقتصادی بر معماری به بازار، اوضاع سیاسی به کاخ عالی قاپو و اوضاع فرهنگی به کاروانسرا، پل و مدرسه اشاره دارد.

در فصل چهارم پایان‌نامه، به معماری و تزیینات اصفهان، قبل از ظهور شاه عباس در این شهر پرداخته و آثاری که از شاه عباس در مدت حکومتش در اصفهان برجای مانده‌است؛ معرفی گردیده است. در نهایت، نیز اصطلاحات هنر معماری، در پیوست‌ها، توضیح داده شده که لغات، در متن، با علامت (*) مشخص شده‌اند. همچنین عکس‌هایی، که توسط نگارنده، تهیه شده، در پیوست‌ها، پس از اصطلاحات هنر معماری، ضمیمه‌ی پایان‌نامه شده است.

فصل اول

کلیات

۱-۱- مسأله پژوهش و تبیین آن

شاه عباس اول (ح ۹۹۶ - ۱۰۳۸ ق / ۱۵۸۸ - ۱۶۲۹) پنجمین پادشاه سلسله‌ی صفوی بود که دوره‌ی حکومت او، اوج قدرت سیاسی، تمدن و فرهنگ صفوی به شمار می‌رود. تساهل مذهبی شاه عباس در مقابل رفتار جدش، شاه طهماسب اول، قرار داشت. در زمان او پیروان همه ادیان، از عیسوی، یهودی و زرتشتی، در هر شهر، محله‌ای مخصوص به خود داشتند و با کمال آزادی مطابق آداب و رسوم ملی، دینی و اجدادی خود زندگی می‌کردند. شاید، شاه عباس سیاست اتحاد با غرب را به این دلیل در پیش گرفت که می‌خواست اروپاییان شاهد پیشرفت ایران باشند و به همین علت نیز، ورود جهان‌گردان را تشویق می‌کرد. بر اثر ارتباط با اروپاییان، جهان‌گردانی به ایران آمدند و تعامل با آن‌ها بر هنر ایرانی تأثیراتی گذاشت و باعث شد تصاویر آن‌ها نیز در بعضی بناهای غیر مذهبی ایرانی مانند کاخ‌ها نقاشی شود. شاه عباس روحیه‌ی هنردوستانه‌ای داشت و به هنرهای سنتی علاقه نشان می‌داد؛ اما برای او مهم‌تر، اقتصاد ایران بود. در زمان شاه عباس اول، فعالیت‌های سیاسی- تجارتي در ایران افزایش یافت. هلندی‌ها، پرتغالی‌ها و انگلیسی‌ها برای کسب تجارت برتر در خلیج فارس به شدت با یکدیگر رقابت می‌کردند و هر یک سفیرانی به ایران اعزام می‌نمودند.

دوره‌ی حکومت شاه عباس اول، عصر شکوفایی هنر در اصفهان بود. در این دوران فضای باز مذهبی در جامعه وجود داشت. به دلیل ارتباط با اروپا و امنیت در کشور، اقتصاد نیز رونق یافت و به تبع آن، هنر نیز پیشرفت کرد. اودر شهر، بناهای مذهبی و غیر مذهبی بناکرد. از جمله بناهای مذهبی که می‌توان به آن اشاره نمود؛ مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد امام است و از بناهای غیر مذهبی نیز کاخ عالی‌قاپو و بازار قیصریه را می‌توان نام برد.

۲-۱- پرسش‌های پژوهش

۱- وضعیت اقتصادی اصفهان عصر شاه عباس اول، چه تأثیری بر هنر این دوره به‌ویژه معماری و تزیینات داشته‌است؟

۲- وضعیت سیاسی اصفهان عصر شاه عباس اول، چه تأثیری بر هنر این دوره به‌ویژه معماری و تزیینات داشته‌است؟

۳- وضعیت فرهنگی اصفهان عصر شاه عباس اول، چه تأثیری بر هنر این دوره به‌ویژه معماری و تزیینات داشته‌است؟

۳-۱- فرضیات پژوهش

۱- شکوفایی اقتصاد ایران در دوره‌ی شاه عباس اول، به ویژه به دلیل برقراری تجارت با اروپاییان، بر ساخت برخی بناها مانند کاروان‌سراها، مدرسه‌ها، پل‌ها و بازارها، که هدف از آن‌ها ارتقای سطح رفاه عامه بود، و نیز رونق هنری این دوره تأثیرگذار بوده‌است.

۲- انتقال پایتخت به اصفهان، روابط گسترده با اروپایی‌ها و رقابت با دولت عثمانی در توجه خاص شاه عباس به رونق هنری اصفهان نقش داشت.

۳- تساهل مذهبی شاه عباس، حضور اقلیت‌های دینی در اصفهان و آشنایی با فرهنگ و هنر غربی سبب شد تا توجه به برخی رشته‌های هنری نظیر معماری و تزیینات بناها قوت گیرد. به آن دلیل که غیر مسلمانان، با حضور خود در اصفهان، دست به معماری و ساخت بناهایی مثل کلیسا زدند و در تزیینات، نیز تصاویری را همراه آوردند که در بناهایی مانند کاخ عالی قاپو استفاده شد.

۱-۴- روش پژوهش

روش تحقیق به شیوه‌ی علی-تاریخی و گردآوری اطلاعات به دو روش کتابخانه‌ای و میدانی بوده‌است. بر اساس روش کتابخانه‌سعی بر استفاده از منابع معتبر و قابل اعتماد تاریخی و منابع هنری بوده و در روش میدانی تلاش شد با مشاهده آثار برجای مانده از عصر شاه عباس اول در اصفهان اطلاعاتی در زمینه‌ی موضوع مورد بحث به دست آید.

۱-۵- پیشینه پژوهش

در مورد صفویه و شاه عباس اول صفوی تحقیقات و مطالعات جدید زیادی نوشته شده‌است؛ ولی در آن‌ها موردی یافت نشد که به صورت دقیق با موضوع مورد طرح هم‌پوشانی داشته‌باشد و یا از همین زاویه به موضوع پرداخته‌باشد. در پژوهش حاضر تعدادی از این مطالعات استفاده شده‌اند. در ادامه به بعضی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

کتاب‌ها:

تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه؛ عبدالحسین نوایی و عباسقلی غفاری فرد. این کتاب در مسائل سیاسی در مورد شاه عباس به صورت جدا مطلب آورده‌است؛ ولی در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی به بیان کل دوره صفویه پرداخته‌است. این کتاب، از نظر اوضاع فرهنگی، اقتصادی و سیاسی عصر شاه عباس و روابط او با دیگر کشورها مفید است؛ ولی به هنر و آثار معماری این دوره اشاره‌ای نداشته‌است.

الاصفهان اثر میرسیدعلی جناب، کتابی دایره‌المعارفی در مورد اصفهان است. میرسیدعلی جناب، روحانی بوده و در فقه و اصول تبحر داشته و زبان فرانسه و ریاضی قدیم و جدید می‌دانسته‌است. این کتاب شامل تاریخ بنا، وجه تسمیه، اوضاع طبیعی و رجال مشهور و حوادث مهم اصفهان به انضمام مساجد، مدارس، کاروانسراها و ... می‌باشد.

اگرچه در این کتاب، به آثار معماری اصفهان اشاره شده است؛ ولی اطلاعاتی خام در مورد بناها به خواننده می‌دهد و بناها را به طور کلی بیان کرده و به ذکر جزئیات پرداخته است.

زندگی شاه عباس نوشته‌ی لوسین لویی بلان است. مؤلف کتاب آشنایی کامل با زبان فارسی داشته و توانسته است مطالب مهم و اساسی کتاب عالم آرای عباسی را استخراج و آن را با کتاب‌های تاریخ عثمانی و همچنین سفرنامه‌های خارجی‌ان تکمیل نماید و به صورت مختصر و سودمندی از نقطه نظر علمی و انتقادی عرضه کند. این کتاب دارای دوازده فصل است. در این کتاب، مانند بیشتر نوشته‌ها و آثار دیگر، به جنبه‌ی سیاسی عصر شاه عباس اشاره گردیده و در مورد هنر این دوره مطلب چندانی ندارد و آن‌جا که در مورد مسجد شاه (امام) توضیح می‌دهد؛ بسیار مختصر و گذرا عبور می‌کند.

تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی؛ محمدیوسف کیانی، در این کتاب به ویژگی‌های معماری ایران دوره اسلامی پرداخته شده است و در فصل چهارم به معماری ایران از صفویان تا دوران معاصر اشاره شده است. در مورد شاه عباس گفته شده است که دوره سلطنت او، اوج هنر ایرانی است؛ ولی از تأثیرات اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بر معماری این دوره مطلبی بیان ننموده است. این کتاب از نظر آن‌که به معرفی آثار هنری دوره‌ی شاه عباس پرداخته مفید و برای پژوهش حاضر، قابل استفاده است.

گنجینه آثار تاریخی اصفهان اثر لطف الله هنرفر، کتاب جامعی در مورد بناهای تاریخی و هنری شهر اصفهان در، دوره‌های مختلف است. نویسنده در این کتاب، به ذکر جزئیات برای هر بنایی پرداخته است و از این نظر بسیار مفید است؛ ولی به مسایل سیاسی و اقتصادی کمتر پرداخته است.

هنر ایران در گذشته و آینده اثر آرتور آپهام پوپ است که در حقیقت سخنرانی او در سال ۱۳۰۴ ش. در تهران است و متن سخنرانی به صورت کتابی تهیه شده است. این سخنرانی، آغاز

اقدامات مهمی در زمینه‌ی هنر ایران بود. پوپ دارای آثار مشهور دیگری نیز در زمینه‌ی هنر و معماری ایران است. از جمله‌ی این آثار، کتاب *معماری ایران* است. او در این کتاب که به نُه بخش تنظیم شده شرح کاملی از زیگورات‌های چغازنبیل تا کاخ‌ها و بناهای مذهبی زمان صفویان ارائه می‌دهد. این اثر و آثار دیگر پوپ، در هنر و معماری الگوی نویسندگان دیگر شده است. از محاسن این کتاب، پرداختن به جزئیات هر بناست. چون مشاهده‌ی میدانی داشته است؛ بنابراین، به ذکر دقیق اجزای هر بنا پرداخته؛ ولی به تأثیرات مؤثر بر بنا اشاره‌ای نکرده است.

مقالات:

"گوهر تابناک معماری در دوران صفویه در اصفهان"؛ لطف الله هنرفر، مجله هنر و مردم، دی ۱۳۵۶، شماره ۱۸۳. در این مقاله به تفصیل و اختصاص در مورد مسجد شیخ لطف الله، که در زمان شاه عباس اول ساخته شده، توضیحاتی آورده شده است.

"بررسی دوره‌ی اول حکومت شاه عباس"، مجله تاریخ پژوهی، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۱۲ و ۱۳. این مقاله بیشتر سیاسی است و به حضور برادران شرلی هم که اشاره شده است؛ برای مقاصد و اهداف سیاسی و رویارویی با عثمانی است و به مسائل تمدنی پرداخته نشده است.

"جلوه‌های هنر صفویه"؛ آناهیتا مداحی، مجله رشد آموزش هنر، زمستان ۱۳۸۵، شماره ۸. در این مقاله به عنوان مقدمه از زمان شاه اسماعیل صفوی مطالبی هست؛ ولی اصل آن به معماری زمان شاه عباس اول و با تأکید بر مسجد شیخ لطف الله اختصاص دارد.

در پژوهش حاضر، از منابع تاریخی استفاده شده است که در ذیل به بعضی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

۱-۶-۱- تاریخ محلی

محاسن اصفهان اثر مفضل بن سعد بن حسین مافروخی اصفهانی، از علمای قرن پنجم هجری است. این کتاب، کتابی ادبی- تاریخی در وصف اصفهان و بیان محاسن طبیعی و غیر طبیعی آن است. اگرچه این اثر دارای حجم کمی است؛ ولی ارزش زیادی در مورد اصفهان، در دوره‌ی اسلامی تا زمان مرگ نویسنده دارد.

۱-۶-۲- تاریخ دودمانی

تاریخ عالم آرای عباسی نوشته اسکندربیک ترکمان، در احوال پادشاهان صفوی از ابتدا تا مرگ شاه عباس اول و ذکر حوادث مهم آن عهد است. اهمیت و امتیاز این اثر به این است که نویسنده خود، شاهد و ناظر بسیاری از وقایع و حوادث آن دوران بوده است؛ گرچه گاهی نیز ممکن است به دلیل خوش‌آمدگویی شاه عباس یا ترس از جان خویش، بعضی حوادث را تغییر داده باشد. کتاب را به نثری ساده و کم‌غلط نوشته و همین موجب شهرت اثرش شده است. از عیوب کتاب عالم آرای عباسی، حذف بسیاری از خشونت‌های شاه عباس در کشتن مخالفان و فرزندانش است. این کتاب در سال ۱۰۲۵ق. تألیف شد. مؤلف در این سال به مناسبت پایان سی‌امین سال پادشاهی شاه عباس آغاز به تألیف کتاب می‌کند. در این اثر سه جلدی، جلد دوم و سوم در مورد حکومت شاه عباس تا زمان مرگ او (۱۰۳۸ق.) است و حوادث آن دوران را، به شیوه‌ی سال‌شمار، بیان کرده است.

روزنامه ملاجلال یا تاریخ عباسی اثر ملاجلال‌الدین منجم یزدی است. او از سال ۹۹۴ق. تا زمان مرگش، ۱۰۲۹ق، در خدمت شاه عباس بود. مطالب کتاب به صورت سال‌شمار تنظیم شده‌است. انواع بازی‌های رایج در میدان نقش جهان (میدان امام فعلی) و ذکر شروع ساخت بناها و آثار تاریخی شهر اصفهان که معمولاً با اشعاری که حکایت از ماده‌تاریخ هر حادثه است را باید مهم‌ترین امتیاز این کتاب دانست. نمونه‌ای از آن، ذکر تاریخ آغاز بنای بازار قیصریه (در سال ۱۰۰۰ق.) است که می‌گوید:

«گفت تاریخ همین است که شد قیصریه بصفاهان معمور»

از فواید این کتاب آن است که نویسنده علاوه بر مسایل سیاسی و حکومتی، به بحث تمدن و فرهنگ هم توجه داشته‌است و اثر او یک کتاب سیاسی صرف محسوب نمی‌شود؛ بلکه در جنبه‌های مختلف، مورد استفاده و اعتماد قرار می‌گیرد.

۱-۶-۳- سفرنامه

سفرنامه‌ها می‌توانند منابع مفیدی برای مطالعه‌ی تاریخی باشند؛ زیرا بیشتر سفرنامه نویسان، علاوه بر این‌که در زمان روی‌داد حادثه حضور داشته‌اند؛ از تعصبات و جهت‌گیری‌های نویسندگان وابسته به دربار حکومت به دور بوده‌اند. در ادامه، به چند نمونه سفرنامه، مرتبط با عصر شاه عباس، اشاره می‌گردد:

سفرنامه *الٹاریوس*: آدام الٹاریوس^۱ مشاور و منشی هیأت اعزامی آلمان به ایران بود، که از طرف "فریدریک سوم" برای خرید ابریشم و تجارت با ایران در عهد شاه عباس اول صفوی، به این کشور آمده‌بود. اقامتش در ایران حدود یک سال و نیم طول کشید. او، اوضاع اجتماعی، آداب و رسوم، و سنت‌های ایرانی در آن دوران را بررسی کرده و شرح داده است.

^۱ Adam Olearrus

سفرنامه *دلاواله*: پیتر و دلاواله^۲ جهان گرد معروف ایتالیایی، در اوایل قرن هفدهم میلادی از طریق قصرشیرین به همدان و از آنجا به اصفهان آمد. سفرنامه پیتر و دلاواله، یکی از کتب ارزشمندی است که به خصوص قسمت مربوط به ایران آن، آینه‌ی تمام‌نمایی از زندگی اجتماعی و سیاسی دوران شاه عباس اول محسوب می‌شود. در این کتاب به همکاری فرهنگی دو کشور ایران و ایتالیا اشاره شده است.

دلاواله به گفته‌ی خودش از مسافرت به ایران دو هدف داشت: اول این‌که در لشکرکشی علیه ترکان عثمانی شرکت کند و انتقام بدرفتاری آن‌ها با مسیحیان را بگیرد و دوم اسبابی فراهم سازد تا مسیحیان مقیم عثمانی که در وضع بدی بودند به ایران، که نسبت به اتباع مسیحی خود مهربان بود، مهاجرت کنند؛ بنابراین به بیان گزارشاتی در مورد نحوه‌ی برخورد با آرامنه و تأسیس کلیساها پرداخته است.

سفرنامه شاردن: ژان شاردن^۳ سیاح فرانسوی، مشهورترین سفرنامه‌نویس عصر صفوی بود که در زمان شاه عباس دوم، برای اولین بار، وارد اصفهان شد. به گفته‌ی خودش فارسی را خوب می‌دانست و اطلاعات دقیق و خوبی از معماری بناها و وضعیت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی عصر صفوی، در اختیار خواننده قرار می‌دهد. به همین دلیل، گرچه او در زمان شاه عباس اول، وارد اصفهان نشده است؛ ولی سفرنامه و سیاحت‌نامه‌ی او منبعی مناسب برای دستیابی به اطلاعاتی در مورد پایتختی اصفهان در عصر حکومت شاه عباس است.

زیبایی‌های ایران اثر آندره دولیه دلند، کتابی است که نویسنده در آن علاوه بر آن‌که از هنر و زیبایی‌های شهرهای ایران سخن رانده؛ به مسائل سیاسی و حکومتی نیز اشاره‌ای داشته است. بنابر گفته‌ی خود نویسنده، او به همراه تاورنیه، سیاح فرانسوی، وارد ایران شده است.

^۲Pietro Della Valle

^۳Jean Chardian